

ԷԴ. ԱՂԱՅԱՆ

Յիւ: դիտ. դոկտոր

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՄԱԶԳԻԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը պատ-
մության մեջ ղեկ չտեսնված հնարավորութիւններ տվեց հայ
ժողովրդին՝ տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական վե-
րելքի համար: Սովետական կարգերի օրոք անցած այս 27 տա-
րիների ընթացքում Սովետական Հայաստանը տնտեսութեան,
կուլտուրայի ու գիտութեան բնագավառներում այնպիսի հսկա-
յական նվաճումներ է ունեցել, որ անցյալում հայերը երազել
կարող էին միայն: Իր ազատ կամքով մտնելով Սովետական
Միութեան կղզայրական ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքի
մեջ՝ հայ ժողովուրդն ազատութիւնն ստացավ գրեթե բոլոր
բոլոր ընդունակութիւնները և դրանք ի սպաս դրեց իր սոցիա-
լիստական հայրենիքի բարգաւաճման ու ձևով ազգային, բո-
վանդակութեամբ սոցիալիստական կուլտուրայի աննախընթաց
զարգացման գործին: Եղբայրորեն հարազատ առևժամեծ ժողովրդի
օգնութեամբ այս կարճ ժամանակամիջոցում հայ ժողովուրդը
յուրացրեց մարդկութեան առաջավոր գիտութիւնն ու կուլտու-
րան, զինվեց ժամանակակից տեխնիկայով և երջանիկ սոցիա-
լիստական կյանք կերտեց իր համար:

Հսկայական են հայ ժողովրդի նվաճումները գիտութեան,
գրականութեան ու արվեստի բնագավառում: Հսկայական են հայ
ժողովրդի նվաճումները նաև լեզվի բնագավառում: Հնարավորու-
թիւնն ստանալով ազատորեն զարգացնելու յուր ազգային լե-
զուն՝ հայ ժողովուրդը մի նոր, պատմութեան մեջ ղեկ չտեսնված
բարձր աստիճանի է բարձրացրել իր ազգային լեզուն: Հայաս-
տանում սովետական կարգեր հաստատվելուց առաջ գրական լե-
զուն, որով խոսում էր հայ ազգի մի աննշան մասը միայն, սո-

վեսական կարգերի օրոք զարգացել, մշակվել ու հարստացել է անհամար նոր բառերով, դիտական անբմիկնեքով, դարձվածքներով ու ոճերով: Յուր ամբողջ հօրատությամբ ժողովրդական լայն մասառնելի սեփականությունը լինելով՝ սովետահայ լեզուն ոչ միայն բարձրացել է տեսական լեզվի աստիճանին, դարձել Սովետական Հայաստանի գրականության, գիտության, արվեստի, մամուլի, դպրոցների, բարձրագույն բուհամիական հաստատությունների ու ռազիօյի լեզուն, այլև հանդիսանում է աշխատավոր ժողովրդի խոսակցական լեզուն: Այս կարճ ժամանակամիջոցում սովետահայ լեզվի կարևորագույն նվաճումներից մեկը հենց այն է, որ նա դարձել է ամբողջ սովետահայ ժողովրդի հանրամատչելի խոսակցական լեզուն, որ նա ստացել է ամենամեծ ժողովրդայնություն: Այդ լեզվով են խոսում այսօր մեր երկրի կոլտոգնիկները, բանվորները, ինտելեկտուալները: Սակայն սովետահայ լեզվի նվաճումների արժեքն ամբողջապես գնահատելու համար մեզ անհրաժեշտ է թեկուզ թեթևակիորեն ցույց տալ, թե ինչ էր նա՝ հայոց լեզուն, նախասովետական շրջանում, և ապա՝ ինչ է այսօր:

Հայաստանում Սովետական իշխանություն հաստատվելուց առաջ հայոց լեզվի գործածությունը սահմանափակվում էր դրպրոցով, մամուլով, թատրոնով ու գրականությամբ: Հայ ընտանիքներում, իբրև կանոն, գրական լեզվով չէին խոսում, և դեռ նոր գրական ասպարեզ բարձրացած, հազիվ մեկ դարու կյանք ունեցած հայոց ազգային գրական լեզվին սպառնում էր արդեն միայն գրականության լեզու, «գրոց լեզու» դառնալու վտանգը: Ինչպես հայտնի է, հենց այդ վտանգն է, որ աֆանի վախեցրել է անցյալի այն բազմաթիվ գործիչներին, որոնք հոգում էին հայոց լեզվի մասին: Դադարոս Աղայանի, Վահան Տերյանի, Ստեփան Մալխասյանցի և շատ ուրիշների դառնացած, երբեմն խուճապային տրտունջներն այդ իրողության լավագույն արձագանքներն են: Հիշենք միայն Մալխասյանցի խոսքերը. «Ներկայումս ռուսահայության առջև դրված է հայերենի լինելիւ թե չլինելու հարցը իր բոլոր վտանգավոր հետևանքներով... որքան էլ մենք կամենանք հուսադրել մեզ, որքան էլ ստիպենք մեզ լավատես լինել, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանենք, որ հայերեն լեզուն յուր գոյության ճգնաժամի մեջ է, և եթե արտաքո կարգի պայմաններ առաջ չգան, նա կկորչի բոլորովին հեռու կամ մոտիկ ապագայում»: Այս խոսքերը, որքան էլ տաք-

նապալից, այնուամենայնիվ իրական հիմք ունեին: Արտաքո
կարգի պայմաններ հարկավոր էին հայոց լեզվի վերածնունդի
ու հետագա զարգացման համար: Մալխասյանցը գիտե՞ր արդյոք,
թե ինչ «արտաքո կարգի պայմաններ» են հարկավոր և ինչպես
պետք է ստեղծել այդ պայմանները. հաղիվ թե: Բայց այդ պայ-
մանները անհրաժեշտ էին և ստեղծվեցին: Յարիզմի դաժան
լուծը թոթափած ոուս մեծ ժողովուրդը օգնության եղբայրական
ձեռք մեկնեց հայ ժողովրդին և փրկեց նրան անդառնալի կո-
րյստից: Ռուս ժողովրդի օգնությամբ հայ ժողովուրդը նվաճեց
իր ազատությունը, ստեղծեց իր անկախ գիտությունը և դրա-
նով իսկ ստեղծեց այն «արտաքո կարգի պայմանները», որոնք
անհրաժեշտ էին հայ լեզվի վերածնունդի և հետագա զարգաց-
ման համար: Եվ ահա այդ պայմաններում, Սովետական իշխա-
նության օրոք, հայոց ազգային գրական լեզուն մտավ իր իս-
կական զարգացման փուլը: Հենինյան-ստալինյան ազգային քա-
ղաքականությունը հենց սկզբից հեթ ստեղծեց բոլոր պայման-
ները Սովետական Միության ինչպես բոլոր ժողովուրդներին,
այնպես էլ հայ ժողովրդի ազգային լեզվի բուռն վերելքի հա-
մար: Սովետական Միության մեջ մտնող բազմազգի ժողովուրդ-
ները տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական զարգացման
տարրեր աստիճանի վրա էին կանգնած սովետական կարգերի
հաստատման ժամանակ: «...Ազգությունների այդ անհավասա-
րության էությունն այն է, որ մենք, պատմական զարգացման
շնորհիվ, անցյալից մի ժառանգություն ենք ստացել, ըստ որի
մի ազգություն, այն է՝ վելիկոռուսականը, քաղաքական ու ար-
դյունաբերական տեսակետից ափելի զարգացած է զուրա եկել,
քան մյուս ազգությունները: Սրանից էլ՝ փաստական անհավա-
սարություն, որը մի տարում չի կարող վերացվել, բայց որը
պետք է վերացվի՝ հետամնաց ազգերին տնտեսական, քաղաքա-
կան ու կուլտուրական օգնություն ցույց տալու միջոցով»:¹

Ելնելով ընկեր Ստալինի այդ առաջադրանքից, կոմունիստա-
կան պարտիայի 10-րդ համագումարը որոշեց. «... պարտիայի
խնդիրն է՝ օգնել ոչ-վելիկոռուս ժողովուրդներին աշխատավորա-
կան մասսաներին՝ հասնելու առաջ անցած կենտրոնական Ռու-
սաստանին, օգնել նրանց, որպեսզի՝ ա) իրենց մոտ զարգացնեն

¹ Ի. Վ. Ստալին, Պարտիայի հերթական խնդիրները ազգային հարցում
«Մարքսիզմը և ազգային զաղութային հարցը», 1935 թ., էջ 105:

ու ամբաստանողն սովետական պետականությունը այն ձևերով, որոնք համապատասխան են այդ ժողովուրդներին ազգային նկարագրին, բ) իրենց մոտ կազմակերպեն տեղական ընտելչության կենցաղն ու հոգեբանությունն իմացող տեղացիներին կազմված՝ մայրենի լեզվով դործող գաղափար, ազմինխաղացի, անտեսության օրգաններ, իշխանության օրգաններ, դ) իրենց մոտ մայրենի լեզվով զարգացնեն մտմուր, գաղտը, թատրոն, ակումբային գործը և անասարակ՝ կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները։¹ Պարտիայի այս քաղաքականության շնորհիվ, ուսումնական ժողովրդի եղբայրական օգնությամբ հայ ժողովուրդը, ինչպես և մյուս եղբայրական ժողովուրդները, կարողացավ պատմական կարճ ժամանակամիջոցում հասնել առաջավոր արդյունաբերական գյուղատնտեսական երկրի աստիճանին, հզոր թափով զարգացնել իր անտեսությունը և ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրան, պրականությունն ու լեզուն։

Առաջին և պատմականորեն խոշորագույն նվաճումը, որ ունեցավ մեր լեզուն սովետական կարգերի օրոք, այն է, որ նա դարձավ Սովետական Հայաստանի պետական լեզու՝ Ստալինյան Կոնստիտուցիայի կողմից հաստատված միութենական տեսչության կանոնների լեզունների շարքում իր պատմավոր տեղը ստանալով։ Այսպիսի նվաճում ունենալ, այսպիսի զնահատման արժանանալ չէր կարող մեր լեզուն սովետական կարգերի հաստատումից առաջ։ Նվ այդ ընական է. ցարիզմի ազգային քաղաքականությունը, փակել էր բոլոր դռները դեռ առջև իսկ այդ արդյունք էր հենց ազգերի կազմավորման պատմական պրոցեսի։ Պարտիայի 10-րդ համագումարում տված զեկուցման մեջ՝ դիտականորեն վերլուծելով ազգերի ու ազգային պետությունների կազմավորումը՝ ընկեր Ստալինը ցույց է տվել, որ ազգերի և ազգային պետությունների կազմավորումը պատմական զարգացման տարբեր ընթացքի և տարբեր աստիճանների շնորհիվ՝ երկու տարբեր ուղիով է ընթանում։ Մի դեպքում, երբ ֆեոդալիզմի լիկվիդացիան և կապիտալիզմի հաղթությունը զուգադրվում է կենտրոնացած պետությունների գոյացմանը, ազգերի կազմավորման հետ միաժամանակ երևան են գալիս ազգային պետությունները։ Այդպիսիք են եղել Նվրոպայի արևմուտքի եր-

¹ Նույն տեղում, էջ 88—99։

կըրնները Մյուս դեպքում, երբ կենտրոնացած պետութիւնները պատմական անհրաժեշտութեամբ հանդես են գալիս ավելի շուտ, քան ազգերի կազմավորումը, հետագայում՝ ազգերի կազմավորման ժամանակ էլ մի կենտրոնացած պետութեան մեջ, մի ավելի զարգացած ու հզոր ազգի գլխավորութեամբ մտնում են բազմա-
թիւ ազգեր. այդպիսիք էին ցարական Ռուսաստանը, Ավստրիան և այլն։ Արեւմուտքում — Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում և մասամբ Գերմանիայում ֆեոդալիզմի լիկվիդացիայի և մարդ-
կանց որպէս ազգեր կազմավորվելու շրջանն ըստ ժամանակի
ընդհանուր ու ամբողջական առումով զուգադիպեց կենտրո-
նացված պետութիւնների երևան գալու շրջանին, որի պատճա-
ռով ազգերն այնտեղ իրենց զարգացման ընթացքում պետա-
կան ձևեր էին ընդունում... Եվրոպայի Արևելքում, ընդհակառա-
կը, ազգութիւնների գոյացման և ֆեոդալիզմի տրոհվածութեան
վերացման պրոցեսն ըստ ժամանակի չզուգադիպեց կենտրոնաց-
ված պետութիւնների գոյացման պրոցեսին։ Ես նկատի
ունեմ Հունգարիան, Ավստրիան, Ռուսաստանը։ Այս երկրներում
կապիտալիստական զարգացում դեռևս չկար, այն, թերևս, նոր
էր սաղմնավորվում, այնինչ, թուրքերի, մոնղոլների և Արևելքի
այլ ժողովուրդների արշավանքից պաշտպանվելու շահերը պա-
հանջում էին անհապաղ կազմել կենտրոնացված այնպիսի պե-
տութիւններ, որոնք ընդունակ լինեին զսպելու արշավանքի
ուժը։ Եվ որովհետև Եվրոպայի Արևելքում կենտրոնացված պե-
տութիւնների երևան գալու պրոցեսն ավելի արագ էր ընթա-
նում, քան մարդկանց որպէս ազգեր կազմավորվելու պրոցեսը,
աւստի այնտեղ գոյացան խառը պետութիւններ, որոնք բաղկա-
ցած էին իբրև ազգեր տակաւին չկազմավորված, բայց արդեն
իբրև ընդհանուր պետութիւն միավորված մի քանի ժողովուրդ-
ներից։ Այսպիսով, առաջին շրջանը բնորոշվում է կապիտալիզմի
արշալույսին ազգութիւնների երևան գալով, ըստ որում Եվրոպա-
յի Արեւմուտքում ծնվում են զուտ-ազգային պետութիւններ...,
իսկ Արևելքում ծնվում են բազմազգի պետութիւններ՝ մի,
ավելի զարգացած ազգի գլխավորութեամբ և մնացած՝ ավելի
պակաս զարգացած ազգերով, որոնք ենթարկվում են անբաժնի-
տող ազգին քաղաքականապէս, իսկ տպւ հաս տնտեսապէս։
Արևելքի այդ բազմազգի պետութիւնները եղան այն ազգային
հնչման հայրենիքը, որը առաջացրեց ազգային կոնֆլիկտներ,
ազգային շարժումներ, ազգային հարց և այդ հարցի լուծման

դանադան եղանակները¹։ Ընկեր Ստալինի այս հատուկ, գիտական խորը վերլուծությունը միանգամայն սպառիչ կերպով լուսարանում է պատմական այն իրողությունը, որ գոյություն ունի ցարիզմի օրոք, և հիմնովոր կերպով ցույց տալիս, թե ինչու հայերի, վրացիների և մյուս բաղձաթիվ ժողովուրդների ազգային լեզուները չէին կարող դառնալ պետական լեզուներ։ Իրականում արդեն կազմավորված հայերը, վրացիները, ուկրաինացիները գուրկ էին իրենց ազգային պետությունն ունենալու հնարավորությունից։ Յարիզմի ստեղծած ազգային ճնշման, փոքր ազգերին սուսացնելու քաղաքականության պայմաններում, անշուշտ, ոչ միայն հնարավոր չէր այդ ժողովուրդների համար ազգային պետություններ ստեղծել, և հետևաբար՝ զարձանել նրանց ազգային լեզուները պետական լեզուներ, այլև ազգային կուլտուրաները, լեզուներն ու գրականությունը զարգացնել։ Այդ իրողությունն էր, ահա, որ հիմնովին փոխվեց սովետական իշխանության հաստատմամբ, և դրա առաջնակարգ հետևանքներից մեկը եղավ այն, որ ցարիզմի կողմից ճնշված փոքր ազգերը ստեղծեցին իրենց ազգային պետությունները և մտան Սովետական Միության մեծ ու համերաշխ ընտանիքի մեջ։ Այս բանը միայն հնարավորություն տվեց հայերին, ինչպես և մյուս բաղձաթիվ ազգերին, իրենց ազգային լեզուն պետական լեզվի աստիճանին բարձրացնելու։ Այժմ հայոց լեզուն ոչ միայն Սովետական Հայաստանի միակ պետական լեզուն է, այլ և Սովետական Միության պետական լեզուներից մեկն է. նաև նրանով են գրվում ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի և Մինիստրների Սովետի որոշումները, հրամանագրերն ու օրենքները, նա իր պատվավոր տեղն է գտել ՍՍՌՄ-ի գերբի վրա և դրամների վրա։ Իսկ այս՝ հայոց լեզվի պատմության մեջ մի այնպիսի նվաճում է, որին նա կարողացավ հասնել միայն սովետական իշխանության շնորհիվ։ Սա մի նվաճում է, որ մեր լեզվի աննախընթաց զարգացման նախապայմանն է հանդիսացել։

Երկրորդ նվաճումը, որին հասել է հայոց լեզուն սովետական կարգերի օրոք, այն է, որ նա զարձել է աշխատավոր հայ ժողովրդի սեփականությունը։ Սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից մեր կառավարությունն ու կոմունիստական պարտիան ձեռք առան անհրաժեշտ միջոցները՝ աշ-

¹ Ի. Վ. Ստալին, նույն տեղում, էջ 103—104։

խոստովոր մասսաներին գրադեն դարձնելու համար, անգրագիտությունը վերացնելու համար: Սա մեր ժողովրդի ամենալայն խավերին հնարավորություն տվեց հաղորդակից լինել գրավոր խոսքին, մասնով ու գրականության միջոցով սովորել գրական լեզուն: Դպրոցների լայն ցանցի, թատրոնների, ռադիոյի միջոցով այդ լեզուն է՛լ ավելի արագությամբ հաղորդվեց լայն մասսաներին, ատիճանաբար զուրա մղեց ընդհանուր խոսակցական լեզվից բարբառները և ինքը՝ սովետահայ գրական լեզուն, դարձավ ընդհանուր, ազգային խոսակցական լեզու: «Սովետական իշխանությունը մեր գրական լեզուն դարձրեց նրա պայքարի ու շինարարության ամենօրյա զենքը, կուլտուր-լուսավորական քանցով, մասսայական դպրոցներով, անգրագիտության վերացմամբ, մասսայական ազդեցությամբ, մասնով, գրականության, թատրոնի ու ռադիոյի միջոցով, արտադրության, գյուղատնտեսության, կուլտուրայի և կառավարման սովետական սխառնով (նիստեր, ժողովներ, խորհրդակցություններ, կոնֆերանսներ, համադումարներ, սեսիաներ), գյուղի ու քաղաքի մերձեցման միջոցով և այլ ուղիներով մեր ազգային-գրական լեզուն հասավ գործարան, հասավ գյուղ, դարձավ բան. թղթակցի, գյուղ. թղթ-թակցի, ցեխի վարպետի, կոլտնտեսական բրիգադավարի, տրակտորիստի լեզուն»¹ Այսպիսով, սովետական իշխանության օրոք և հենց սովետական իշխանության շնորհիվ մեր լեզուն ստացավ ամենամեծ ժողովրդայնություն ու դարձավ սովետահայ ժողովրդի քնդհանուր խոսակցական լեզուն:

Երբորդ նվաճումն այն է, որ մեր լեզուն դարձել է Հայաստանի բաղձաթիվ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ու տեխնիկոնների և ժամանակակից առաջավոր սովետական գիտության ու տեխնիկայի լեզուն: Մինչև սովետական կարգերի հաստատվելը, Հայաստանում գոյություն չուներ և ոչ մի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, և ընտան է, որ այդ կարգի ուսումնական հաստատությունների դասազրքերի ու դրանց համար անհրաժեշտ չափով զարգացած լեզվի ստիպողական պահանջը չէր զբաղվում: Մինչդեռ սովետական իշխանության օրոք հիմնված բազմաթիվ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար մայրենի լեզվով դասազրքերի

¹ Գ. Սեկուկ, Հայոց լեզվի զարգացման սովետական փուլը, Երևան, 1946, էջ 7:

ստեղծման անհրաժեշտութեանը ինքնին ստիպում էր մշակել հարստացնել մեր լեզուն համապատասխան տերմիններով, Դրան զուգընթաց գիտութեան ու տեխնիկայի աննախընթաց վերելքը նույնպես անհրաժեշտաբար ստիպում էր զարգացնել մեր լեզուն գիտա-տեխնիկական տերմինոլոգիայով: Այս բոլորի շնորհիվ էլ, ահա, սովետահայ լեզուն ե՛լ ավելի զարգացավ, հարստացավ հազարավոր տերմիններով, դարձավ ժամանակակից առաջավոր գիտութեան, տեխնիկայի ու փիլիսոփայութեան նոսրացած զարգացած, նշգրիտ արտահայտչական միջոցներով հարուստ ու ճկուն լեզու: Եթե արան ավելացնենք նաև այն, որ՝ պետական լեզու դառնալով՝ սովետահայ լեզուն հարստացել է իրավարանական, դատա-վարական-դատական, պետական-վարչական, օրենսդրական, պարտական-կազմակերպչական բազմաթիվ տերմիններով, ոճերով ու դարձվածքներով, ապա պարզ կլինի, թե զարգացման ինչպիսի՞նք արձր աստիճանի է հասել մեր լեզուն:

Չորրորդ նվաճումը, որին հասել է մեր լեզուն, ինչպես և Սովետական Միութեան մյուս ժողովուրդների լեզուները, այն է, որ նա՝ մնալով ձևով ազգային, բովանդակությամբ դարձել է սոցիալիստական: Ինչպես գիտենք, դասակարգայնորեն երկատված հասարակութեանների մեջ՝ ստրկատիրական, ֆեոդալական և բուրժուական հասարակութեանների մեջ՝ լեզուն նույնպես դասակարգայնորեն երկատված է: Բուրժուական հասարակութեանից մենք ժառանգել ենք հենց այդպիսի՝ դասակարգայնորեն երկատված ազգային լեզու: Սակայն սովետական իշխանութեան տարիներին այդ վիճակը ևս փոխվել է: Պրոլետարական ռեվոլուցիան և դրա շնորհիվ՝ պրոլետարիատի զրկատուութայի ստեղծումը նոր հունի մեջ դրեցին ինչպես ժողովուրդների տնտեսական-քաղաքական կյանքը, նույնպես և բոլոր վերնաշենքային երևույթները, այդ թվում՝ և լեզուն: Սովետական կարգերի գոյութեան տարիներում ազգային խոսակցական լեզուների զարգացումը կարելի է բաժանել երկու շրջանի: Առաջինն ընդգրկում է այն շրջանը, երբ մեր երկրում դեռևս գոյութիւն ունեին շահագործող դասակարգերը: Այդ շրջանում, բնականաբար, մեր ազգային խոսակցական լեզուները դեռևս ըստ բովանդակութեան դասակարգայնորեն երկատված էին: Երկրորդ շրջանն այն է, երբ մեր երկրում շահագործող դասակարգերը վերացել են, այլևս գոյութիւն չունեն: Բնականաբար այս շրջանում մեր ազգային լեզուներն էլ ըստ բովանդակութեան դասակարգայնորեն եր-

Պատված չեն: Նրանք բոլորն էլ բովանդակությամբ սոցիալիս-
տական են: Այլ է գրական և պետական լեզուների զարգացման
ընթացքը: Գրական և պետական լեզուների զարգացման մեջ՝
սովետական կարգերի օրոք, այդ երկու շրջաններն այլ
արտահայտութուն ստացան: Պրոլետարիատի ղեկատուութան
ստեղծման հետ անողորմ պայքար է մղվում շահագործող դասա-
կարգերի դեմ՝ հանուն դրանց վերացման: Այդ պայքարը ըս-
տառած էր հակասովետական պրոպագանդայի հնարավորություն-
ներ՝ զրավոր խոսքով, մամուլի ու գրականության միջոցով: Սրա
արդյունքն այն էր, որ ազգային գրական ու պետական լեզու-
ները դարձան միմյն ու միայն պրոլետարիատի և աշխատավոր
գյուղացիության սեփականությունը՝ սովետական կարգերի հաս-
տատման հենց առաջին տարիներից: Գրական ու պետական լե-
զուները՝ մնալով ազգային ըստ ձևի՝ բովանդակությամբ դար-
ձան պրոլետարական: Սոցիալիզմին անցնելով, նրանք՝ պահպա-
նելով իրենց ազգային ձևը, բովանդակությամբ դարձան սոցիա-
լիստական: Ահա, սովետահայ լեզուն էլ անցել է այդ ուղին և
այժմ՝ ունենալով իր ազգային ձևը՝ ունի մի՝ բովանդակությամբ
միայն՝ սոցիալիստական բովանդակություն: Այս ասպարեզում մեծ
դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ մեր լեզուն սովետական
կարգերի օրոք դարձել է պետական վերահսկողության առարկա:
Մեր կառավարությունը և կոմունիստական պարտիան, շահա-
գործված լեզվի զարգացման գործում, ամենօրյա ղեկավարու-
թյամբ ու հսկողությամբ՝ համապատասխան մարմինների միջո-
ցով (Տերմինաբանական կոմիտե, Համալսարան, Ակադեմիա,
մասնագիտական հանձնաժողովներ և այլն) ուղիղ հունի մեջ է
պահել մեր լեզվի զարգացման ընթացքը, ժամանակին մերկացրել
ու դատապարտել լեզվի զարգացման հարցում երևան եկած
խորթ ու հակասովետական տենդենցները և դրանով իսկ ապա-
հովել մեր լեզվի օրինաչափ, նպատակադիր զարգացումը: Այժմ
մեր լեզուն չի զարգանում տարերայնորեն, ինչպես նախասովե-
տական շրջանում, այժմ անհատների քմահաճույքը մեր լեզվի
զարգացման ուղին մազաչափ անգամ փոխել չի կարող:

Ի վերջո, հինգերորդ նվաճումը, որին հասել է մեր լեզուն,
և որ պայմանավորված է նախորդ կետերում նշած նվաճումնե-
րով, այն է, որ մեր՝ սովետահայ լեզուն այժմ արդեն հանդես է
գալիս իբրև հայ ժողովրդի համագգային լեզու: Մինչև սովետական
կարգերի հաստատումը հայ ժողովուրդը զուրկ է եղել մի միաս-

նախան համադրային լեզվից: Սովետական իշխանության շնորհիվ մեր լեզուն զարգացման աշխարհի մակարդակի հասավ, որ այսօր, երբ հայ ժողովուրդը միավորվում է, երբ նրա տարբեր հատվածները՝ վտարանդի հայերը՝ վերադառնում են իրենց հայրենիքը, սովետահայ լեզուն հանդես է գալիս իբրև այդ միավորման, ամբողջացող հայ ժողովրդի համադրային լեզու:

Այս բանը լավ է գիտակցում արտասահմանյան հայությունը, որ հայկական դպրոցներում մացրել է սովետահայ լեզվի ուսուցումը: Դա դորժնական աղացույցն է մեր ասածի: Սակայն, տեսականորեն ևս այդ երևույթը լուսաբանելու համար մենք ավելորդ չենք համարում մտքը ինչ հանգամանորեն խոսել այդ մասին:

Պատմական իրողությունների հետևանքով հայ ազգը բաժանվել է երկու հատվածի: Այդ հատվածներից յուրաքանչյուրը՝ լինելով մի ուրիշ ազգի տիրապետության տակ՝ զարգացման յուրահատուկ ընթացք է ստացել: Արևելահայ հատվածը կամ այսպես կոչված Ռուսահայաստանի հայությունը յուր բախտը կապած լինելով ուսև մեծ և առաջավոր ժողովրդի հետ, թեև իբրև ցարիզմի կողմից ճնշված ազգ, այնուամենայնիվ համեմատաբար ավելի բարեհաջող ուղու վրա է կանգնել: Նույն ուսև ժողովրդի օգնությամբ թոթափելով իր վրից շահագործողների լուծը, համազգի և այլազգի բուրժուազիայի լուծը՝ արևելահայ հատվածի հայությունը ստացել է անկախություն և ազատություն, ստեղծել իր պետությունը և դրանով իսկ ապահովել իր անկաշկանդ զարգացումը:

Այլ է եղել մյուս հատվածի՝ Արևմտահայաստանի հայության վիճակը: Ենթակա լինելով թյուրքական ըռնապետության անսանձ ճնշմանն ու կեղեքմանը՝ թյուրքահայաստանի հայությունը ոչ միայն զրկվել է յուր ազգային կուլտուրայի, գրականության ու լեզվի զարգացման հնարավորությունից, այլև՝ գոյության իրավունքից: Արևելյան ըռնակալության ամենավայրագ մեթոդներով թյուրքական պետությունը զրկել է հայերին իրենց ազգային հատկանիշներն անգամ պահպանելու հնարավորությունից, առանց միջոցների խտրության՝ գործադրելով հայերին բնաջնջելու կամ, նվազագույն դեպքում, թյուրքացնելու քաղաքականությունը: Վերջապես, նույն թյուրքների կողմից հայերին կոտորելը և իրենց հայրենիքից՝ թյուրքահայաստանից գաղթիցնելը վերջնականապես զրկեց հայ ազգի արևմտյան հատվածին՝ հետագա միասնական զարգացման ամեն մի հնարավորությունից:

Վտարանդի հայերը հաստատվեցին աշխարհի տարբեր մասերում՝ ստեղծելով հայկական գաղութներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր կյանքի ուրույն պայմաններին համապատասխան էլ զարգացման յուրահատուկ ընթացքն ունեցավ:

Հայ ազգի այդ վիճակը ճշտորեն արտացոլում է նաև հայերեն լեզուն՝ յուր երկու ճյուղերով և նրանց զարգացման տարբեր ուղղութիւններով, աստիճանով ու բնույթով: Արևելահայ լեզուն, որ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գերազանցապես գրական լեզու էր, իսկ իբրև խոսակցական լեզու ծառայում էր միայն մի բուռն ուսյալ հայերի, սովետական կարգերի հաստատումով զարգացման նոր հունի մեջ մտալ: Գրականության, մամուլի, դպրոցների, բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւնների, թատրոնի, ռադիոյի միջոցով շուտով նա Սովետական Հայաստանի ամբողջ հայության սեփականութիւնը դարձավ: Զգադարելով գրական լեզու լինելուց, այլ, ընդհանուրապէս, իբրև այդպիսին է՝ ավելի մշակվելով ու զարգանալով, սովետահայ լեզուն դարձավ մեր երկրի աշխատավորական հոծ մասսաների խոսակցական լեզուն:

Հակառակ պատկերն է ներկայացնում արևմտահայ հատվածի լեզուն: Նախ և առաջ՝ նույնիսկ հայերին թյուրքահայաստանից գաղթեցնելուց առաջ էլ արևմտահայ գրական լեզուն շատ ավելի հեռու է եղել մասսաներից՝ լինելով մի բուռն ինտելիգենտների սեփականութիւնը: Հայտնի է, որ հենց այդ պատճառով էլ արևմտահայ գրական լեզուն հաճախ կոչվել է «Ջերմոցային» կամ «արվեստական» լեզու: Սակայն այդ վիճակն էլ ավելի վատթարացավ հայերին իրենց հայրենիքից՝ թյուրքահայաստանից գաղթեցնելու հետեանքով: Տարբեր երկրներում հիմնված հայկական գաղութներում հայոց լեզուն զարգացման բոլորովին տարբեր ուղղութիւններ ստացավ: Խոսքը միայն այն մասին չէ, որ յուրաքանչյուր հայկական գաղութում իբրև խոսակցական լեզու հաճախ հանդիսանում է տվյալ երկրի լեզուն (Ֆրանսահայերի մոտ՝ ֆրանսերեն, ամերիկահայերի մոտ՝ անգլերեն, Սիրիայում՝ արաբերեն և այլն, և այլն), ոչ էլ այն մասին, որ յուրաքանչյուր հայկական գաղութի հայերը, եթե միմյանց հետ խոսում էլ են մայրենի լեզվով ու դրանով պահպանում դեռևս հայերենը այդ գաղութներում, ապա՝ նրանք խոսում են ոչ թէ մի ընդհանուր գրական հայերեն լեզվով, այլ այս կամ այն հայերեն բարբառով: Խոսքն այն մասին է, որ արևմտահայ

լեզունն էս, իրբն գրականութեան ու մտածելի լեզուն, այն աղքատիկ գրականութեան ու մտածելի, որ հրատարակվում է արտասահմանյան հայ գաղութներում, ընդհանուր չէ բոլոր երկրների հայկական գաղութների համար, և, որ գլխավորն է, տուաժել էս կարված է ժողովրդից, առավել ևս հեռացած աշխատավորական լայն մասսաների խոսակցական լեզվից: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում արևմտահայ գրական լեզուն, որն առանց այն էլ ջերմոցային լեզվի դրոշմն էր կրում, պետք է իր հետագա միասնական և ինքնուրույն զարգացման հնարավորութունից զրկվեր ու դառնար ավելի ևս անկենդան, ոչ կենսունակ, միայն և միայն գրական լեզու: Իրականութեանը ցույց է տալիս, որ խաղաղես աշխատ է, և այդ պատահական չէ: Արտասահմանյան հայկական գաղութներում ոչ միայն հայերեն լեզուն, այլև ումբողջ հայ աղգային կուլտուրան զրկված է ինքնուրույն զարգացման հնարավորութունից. նա, առանց երկրայութեան կարող ենք ասել, այլևս չի զարգանում իրբն աղգային կուլտուրայ: Արտասահմանյան հայութեանը, տարբեր գաղութներում, լավագույն դեպքում կարողանում է միայն պահպանել աղգային կուլտուրան, այն է՝ յուրաքանչյուր գաղութում այդ երկրի կուլտուրայի ուժեղ աղգեցութեան ներքո: Եթե նույնիսկ որոշ գաղութներում զարգացման որոշ նշաններ էլ կան, ապա՝ այդ զարգացումը կատարվում է դարձյալ օտարազգի կուլտուրայի ճնշող աղգեցութեամբ: Այդ պատճառով էլ արտասահմանյան հայութեանը մի միասնական, բոլոր հայկական գաղութների համար ընդհանուր կուլտուրա չունի. հայ աղգային կուլտուրան յուրաքանչյուր գաղութում ստացել է նոր, ուրույն երանդ՝ համապատասխան երկրի կուլտուրայի խիստ աղգեցութեան շնորհիվ: Այդ պատկերն է ներկայացնում նաև արտասահմանյան հայութեան գրական լեզուն: Չունենալով այն կենարար հողը, որի վրա աճեր միասնական լեզուն, արևմտահայ գրական լեզուն զարգացման ուրույն ընթացք է ստացել տարբեր գաղութներում: Յուրաքանչյուր հայկական գաղութի գրական լեզուն կրում է տեղական լեզվի աղգեցութեան ուժեղ կնիքը. բավական է աչքի անցկացնել թեկուզ տարբեր երկրներում հրատարակվող հայերեն թերթերը՝ համոզվելու համար, թե զարգացման ինչպիսի տարբեր ընթացքի մեջ է արևմտահայ գրական լեզուն, թե որքան տարբեր է այդ լեզուն զանազան հայկական գաղութներում: Մի տեղ նրա մեջ առատորեն մուտք են գործել անգլերեն, մի

այլ տեղ՝ ֆրանսերեն կամ այլ լեզվի բառերը, դարձվածքներն ու ոճերը, կամ զբանց բառացի թարգմանությունները: Մի քանի հայերի ջանքերը՝ հայերենը տեղական լեզվի աղբյուրությունից զերծ պահելու համար, հաջողությամբ չեն պսակվում, և այդ հասկանալի ու բնական է: Լեզուն չի կարելի արհեստականորեն անջրպետել հարևան լեզուներից, մանավանդ, ավելի ուժեղ լեզվից, իսկ արտասահմանյան հայ գաղութներում հայերեն գրական լեզուն թույլ է և անզոր՝ տեղական լեզուների նկատմամբ: Բայց այդ էլ դեռ բավական չէ. նույնիսկ այն դեպքում, եթե ընդունենք, որ բոլոր հայկական գաղութներում արևմտահայ գրական լեզուն, այնուամենայնիվ, ընդհանուր հատկանիշներ և այն՝ ոչ երկրորդական հատկանիշներ ունի,—իսկ այդ անօխտելի է,—նույնիսկ այդ դեպքում էլ մի ուրիշ հոնգամանք ևս պետք է նկատի առնենք: Արտասահմանյան բոլոր գաղութներում չէ, որ մամուլի լեզու է արևմտահայ գրական լեզուն. հայտնի է, որ արտասահմանում լույս տեսնող շատ թերթերի ու ամսագրերի լեզուն է արևելահայ աշխարհաբարը, որ, ճիշտ է, շատ ու շատ ցածր է սովետահայ լեզվի զարգացման աստիճանից, բայց և այնպես, հիմնական հատկանիշներով նրան է հանգում: Այս պատճառով էլ, ահա, ապարդյուն են անցնում արտասահմանյան մի բուռն հայերի բոլոր ջանքերը՝ ընդհանուր գրական հայերեն ստեղծելու գործում. բացի այն ճշմարտությունից, որ լեզուների արհեստական միավորումն ընդհանրապես բացառված է, այդ փորձերը զատապարտված են անհաջողության նաև այն ցավալի, բայց պատմականորեն ունալ իրականություն, որ արտասահմանյան հայությունը զուրկ է տերիտորիալ, վարչական ու կուլտուրական միասնությունից, որ նա բաժան-բաժան է եղել բազմաթիվ գաղութների միջև:

Այս թեթևակի պատմական ակնարկը՝ հայերեն հրկու զբաղված լեզուների զարգացման ու նրանց արդիական վիճակի վերաբերյալ, ինքնին արդեն ցույց է տալիս, թե ինչու արևելահայ գրական լեզուն, այժմ՝ սովետահայ լեզուն, ի վիճակի եղավ դառնալ ոչ միայն Սովետական Հայաստանի պետական, գրական ու խոսակցական լեզու, այլև՝ հայության համազգային լեզու: Մինչդեռ արտասահմանյան որոշ հայեր, մոռանալով պատմականորեն արդեն հաստատված այդ փաստը, անտեսելով սովետահայ լեզվի համազգային էությունը, երբեմն «մտածում» են համազգային հայերեն «ստեղծելու» մասին և առաջարկում են զբաղվել «միջոցը»: Այդ մարդկանց կարծիքով պետք է արհեստականորեն

միացնել սովետահայ լեզուն արևմտահայերենին, ձուլել, համա-
դրել այդ երկուսը և այդպիսով ստանալ մի «համադրային» հա-
յերեն: Այդ «քաջ տեսութաները» չեն ըմբռնում, և թերևս Ի
վիճակի էլ չեն ըմբռնելու, որ հայերեն համադրումներով ստեղծա-
գործված է, այլ պատմական օբիեկտի դարգաշմամբ դարձել է
այդպիսին: Բայց որպեսզի մեր առածն ավելի պարզ կերպով
հաստատենք, անհրաժեշտ է որոշել, թե ի՞նչ բան է աղբյուրի լե-
զուն: Աղբյուրի լեզու կարող է կոչվել այն լեզուն, որ ավյալ
ազգի ընդհանուր, բոլորին մատչելի լեզու է, ըստ որում, աղբյու-
րի լեզուն կարող է լինել միայն խոսակցական, ինչպիսիք էին
ցարսիան Ռուսաստանի բազմաթիվ ճշգրտված փոքր աղբյուր-
ների լեզուները, կարող է լինել գերազանցապես գրական, իսկ
աղբյուրյան մի փոքր մասի համար միայն՝ նաև խոսակցական
լեզու, ինչպիսին է նախասովետական շրջանի հայերենը («աշ-
խարհաբարը»), և, վերջապես, աղբյուրի լեզուն կարող է լինել և՛
խոսակցական, և՛ գրական, ինչպիսիք են Սովետական Միության
բազմաթիվ աղբյուրի լեզուները՝ ռուսերենը, հայերենը, ուկրաի-
ներենը, վրացերենը և այլն: Եթե այսպես է, ապա աղբյուրի լե-
զու կարող է գոյություն ունենալ միայն ազգի ներսում և ոչ
նրանից դուրս: Իսկ հայ ազգը, որպես այդպիսին, կան, գոյություն
ունի Սովետական Հայաստանում: Սովետական Հայաստանն է
նրա օրրանը: Արդյոք արտասահմանյան հայ գաղութների հա-
յությունը առանձին վերցրած կազմում է մի ինքնուրույն աղ-
բյուրյուն, արդյոք նա ինքնին ազգ կարող է համարվել: Բնակա-
նաբար՝ ոչ, որովհետև՝ «Ազգը մարդկանց պատմականորեն կազ-
մավորված ընդհանրությունն է, որ ծագել է լեզվի, տերիտո-
րիայի, տնտեսական կյանքի և կուլտուրայի ընդհանրություն
մեջ՝ դրսևորվող հոգեկան կերտվածքի ընդհանրություն մեջ»
(Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հ. I, էջ 346): Ունի, արդյոք, արտասահմա-
նյան հայությունը այդպիսի ընդհանրություն. ոչ, չունի: Տըն-
տեսական կյանքի և տերիտորիալ ընդհանրության մասին խոսելն
ավելորդ ենք համարում. դա ինքնին հայտնի է: Ինչ վերաբերում է
կուլտուրայի և լեզվի ընդհանրությանը, ապա մենք վերը ցույց
տվինք արդեն, որ արտասահմանյան հայության մեջ այդ ևս ի՞ր
իսկական իմաստով գոյություն չունի. կուլտուրայի ու լեզվի
որոշ ընդհանրություններին զուգընթաց յուրաքանչյուր հայկա-
կան դադուրի կուլտուրան ու լեզուն տարբերվում է մյուսներից
շնորհիվ այն պայմանների, որոնց մեջ նա գոյություն ունի:

Ուստի և արտասահմանյան հայութիւնը ինքնին ազդ չի կազմում: Վերոհիշյալ ընդհանրութիւնը ունի արդյոք Սովետական Հայաստանի հայութիւնը. այո՛, ունի: Սովետական Հայաստանի հայութիւնը ունի իր տերիտորիայի, տնտեսական կյանքի, կուլտուրայի, լեզվի ու հոգեկան կերտվածքի ընդհանրութիւնը, և այդ բոլորին հայտնի է: Նշանակում է՝ Սովետական Հայաստանի հայութիւնը անվիճելիորեն ազդ է: Բայց ի՞նչ է այդ դեպքում արտասահմանյան հայութիւնը: Արտասահմանյան հայկական գաղութների հայութիւնը Սովետական Հայաստանում գտնվող և նրա շնորհիվ միայն գոյութիւն ունեցող հայ ազգի մի մասնիկը, մի հատվածն է: Եթե այդ այդպես է, ապա ազգային լեզու կարող է լինել միայն Սովետական Հայաստանի լեզուն. այդ ևս անվերապահորեն ճիշտ է: Այդ դեպքում՝ ավելորդ է այլևս խոսել համագալին հայերեն «ստեղծելու» մասին: Նա արդեն կա, նա սովետական լեզուն է, որ համագալին է Սովետական Հայաստանի մասշտաբով: Եվ հայութիւն այն հատվածները, որոնք կամենում են իրենց բախտը կապել Սովետական Հայաստանի հետ, անշուշտ պետք է խոսեն ու գրեն այդ լեզվով: Արտասահմանյան մի քանի հայ «լեզվադեհներ» դեռ չեն հասկացել այդ և հաշիվ չեն տվել իրենց, թե ինչ կնշանակի «ստեղծել» մի «համադրական» հայերեն լեզու: Նրանք իբրև թե այդ առաջարկում են հայերի գործը «հեշտացնելու» համար, բայց չեն գիտակցում, որ իրականում ճիշտ դրա հակառակը կստացվի: Ենթադրենք, թե իսկապես «ստեղծվել» այդպիսի լեզու. ի՞նչ կնշանակեր այդ: Ամենից առաջ դա կնշանակեր մի կողմ թողնել մեր կենդանի, կենսունակ, ժողովրդական լեզուն և դրա փոխարեն ստեղծել մի արվեստական լեզու: Բայց այդ իր հերթին նշանակում է, թե մի նոր լեզու պետք է սովորեցնել ոչ միայն արտասահմանի հայութիւնը, այլև Սովետական Հայաստանի հայութիւնը: Այս է այդ մարդկանց «հոգատարութիւնը»: Նրանք իբրև թե ուզում են ազատել ներգաղթող հայերին սովետահայ լեզուն սովորելու «դժվարութիւններից», բայց իրականում ոչ միայն նրանց չեն ազատում նոր լեզու սովորելու անհրաժեշտութիւնից, այլև ուզում են սովետահայ ժողովրդի վզին էլ փաթաթել այդ անհրաժեշտութիւնը: Հայ ազգը հրաժարվում է այդ կարգի «հոգատարութիւնից»: Բացի դրանից, այդ «լեզվադեհները» մոռանում են, որ լեզուն մի անբաժանելի միասնութիւն է կազմում գիտակցութիւն հետ, որ լեզուն յուր բովանդակութիւնը արտահայտում է հասարակութիւն կեցութիւնը: «Լեզուն որոշ կոլեկտիվ... առկա կեցու-

Թյունն է, այն էլ նրա ինքնախոսող կեցությունը,—ասում է
 Կարլ Մարքսը Տվյալ գեղքում սովետահայ լեզուն Սովետական
 Հայաստանի հայության ինքնախոսող կեցությունն է», սոցիա-
 լիստական հասարակության կեցությունը Արտասահմանյան այն
 հայերը, որոնք իրենց բախորը կապում են Սովետական Հայաս-
 տանի հետ, ընդհանաբար ապրում են այդ կեցությամբ, ուստի
 և նրանց այս կեցությանը համապատասխանում է միայն և
 միայն սովետահայ լեզուն։ Վերջապես, ասենք թե հնարավոր
 լինե՞ր «ստեղծել» մի «համադրական» հայերեն, ապա՝ համա-
 գրության մի կոդում սովետահայ լեզուն զնելով՝ այդ «լեզվա-
 դեաները» մյուս կոդում հայ գաղութներից որի՞ լեզուն կզնեին.
 չէ՞ որ, ինչպես ասացինք, հայկական գաղութները միասնական
 խոսակցական լեզու չունեն, նույնիսկ գրական լեզուն ղգալիորեն
 տարբերվում է ըստ տարբեր գաղութների՝ տեղական լեզուների
 ազդեցության շնորհիվ։ Պարզ չէ՞ մեթո, որ այդ մարդիկ նույն-
 իսկ չեն էլ մտածում, թե իրենց առաջարկածը անիրագործելի
 է և, մանավանդ, ավելորդ։ Համազգային լեզուն կտարդեն, հար-
 կավոր է սովորել այն, Հայերի համագգային լեզուն կ' և կարող է
 լինել միայն և միայն սովետահայ լեզուն, ինչպես որ հայ ազգի և
 նրա ազգային կուլտուրայի օրրամը կ' և կարող է լինել միայն Սո-
 վետական Հայաստանը։ Արտասահմանյան այն հայերը, այն վայ-
 լեզվաբանները, որոնք առաջ են քաշում «նոր համազգային լե-
 ղուն» ստեղծելու հարցը, կամ վեճի առարկա են դարձնում այն
 խնդիրը, թե արե՞մտահայերենը պետք է լինի համազգային լե-
 ղուն և գրանով իսկ մի՞նարկում սովետահայ լեզվի համազգային
 ընտելը, իրականում ոչ թե շահադրդոված են համազգային լե-
 ղուն ունենալով, այլ՝ ճիշտ հակառակով։ Նրանց շատ է զայրաց-
 նում Սովետական Հայաստանի զարգացումը, շատ է վախեցնում
 հայ ազգի երկու հատվածների միավորումը։ Եվ ահա, իրենց մո-
 լեգին կատաղության մեջ այդ վայ-հայերը փորձում են նոր
 վեճեր առաջ քաշել և թշնամաբար սրամաղբել արտասահմանի
 հայությանը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։ Ծանոթ երգ
 է դա, բայց վաղուց, արդեն, հայերին տհաճ է այդ երգը։ Կապի-
 տալիզմի պնակալեղների վայրահաչն ու ունեցը հայ աշխատա-
 վոր ժողովրդի երկու հատվածներին չի պառակտի. ընդհակա-
 ռակն, աշխատավոր հայ ժողովրդի հատվածները, ի պատասխան
 դրան, սովետական կարգերի հիման վրա է՛լ ավելի սերտորեն
 կհամախմբվեն և արդեն համախմբվում են, ինչպես ցույց է տա-
 լիս իրականությունը։